

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ АСТРОНОМИЯЛЫК БИЛИМДЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТУРМУШТА КОЛДОНУШ

Тайиров М.М., ф.-м.и.д., профессор, E-mail: mtaiirov13@mail.ru

Баткен мамлекеттик университети,

Тайиров А.С.М., аспирант, E-mail: tayirov01kg@gmail.com

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,

Аннотация: Кыргыз элинин, башка элдерге окшош эле, өзүнүн дүйнө таанымы, жашоо эрежелери жана салттуу билимдери болгон. Элдин улуу муундарынын жаш муундарына өткөрүп берүүчү эмпирикалык билимдеринин жана практикалык тажырыйбаларынын жыйындысын ал элдин салттуу билимдери деп түшүнөбүз. Бул макала кыргыз элинин (Кадамжай районундагы Исфайрам-Сай өрөөнүнүн Кароол элинин мисалында) салттуу астрономиялык билимдерине жана бул билимдердин күндөлүк турмушта колдонулушуна арналды. Кыргыздар өткөн замандан бери эле бир жылдын ичинде төрт жыл мезгилинин болушун билишкен. Алар жыл мезгилдеринин кандай болушун алдын ала билүү үчүн миңдеген жылдар бою жаратылышка байкоолорду жүргүзүшкөн. Ата-бабаларыбыз жакынкы күндөрдөгү аба-ырайынын кандай өзгөрүшүн, күндүн ачык же бүркөө (жаандуу) болушун да алдын ала биле алышкан. Ага жараша элибиз өздөрүнүн камылгасын көрүп турушкан. Кыргыз эли дыйканчылыктан түшүмдү мол жана мал-жандыктарын асырап төлдү коромжусуз көп алуу максатында жыл мезгилдерине жана анын өзгөчө күндөрүнө чон маани беришип, аларга карата даяр болушкан. Элибиз дайыма өздөрүнүн ден-соолуктарына кам көрүшүп мезгилдердин өзгөчөлүктөрүнө жараша дарыланып даба таап турушкан.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, салттуу билимдер, жыл мезгилдери, өзгөчөлөнгөн күндөр, каркыра-турналар, тоо текелери, токоолдор (тогошуулар), токсон, кышкы чилде, жазгы Аптап таразы-Нооруз, Үркөр жатты, саратан, кыргыйек өттү, күзгү Аптап таразы.

ТРАДИЦИОННЫЕ АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА И ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В ЖИЗНИ

Аннотация: У кыргызского народа, как и у других народов, было свое миро познание, правила жизни и традиционные знания. Мы должны понимать традиционными знаниями то, которое старшее поколение народа передающее молодому поколению эмпирические знания и накопленные практические опыты. Эта статья посвящена традиционным астрономическим знаниям кыргызского народа, населяющие на долине Исфайрам-Сай Кадамжайского района. Наши предки издавна знали, что в году имеется четыре времени года. Они вели наблюдения тысячелетиями за особенностями времен года, чтобы впредь знать об этом. Отцы и деды заранее знали изменения погоды в ближайишие дни т.е. будет ли ясная или пасмурная (дождливая) погода. Поэтому они постоянно готовились к таким изменениям погоды. Наш народ в целях получения от сельского хозяйство богатый урожай и сохранение голов животных (не потеряв рождаемость) уделял огромное значение временам и особенным дням года. Кыргызы всегда уделяли внимание своему здоровью, лечились и исцелялись в зависимости времен года.

Ключевые слова: кыргызы, традиционные знания, времена года, особенные дни, журавли, горные козлы, токоол (тогошуу-сближение), токсон (девяносто), кышкы чилде (зимние заморозки), жазгы Аптап таразы (весеннее равноденствие)-Нооруз, Үркөр жатты (невидимость пляды с горизонта), саратан (самые жаркие дни), кыргыйек өттү (начало похолодания погоды), күзгү Аптап таразы (осеннее равноденствие).

TRADITIONAL ASTRONOMICAL KNOWLEDGE OF KYRGYZ PEOPLE AND THEIR APPLICATION IN LIFE

Abstract: The Kyrgyz people, like other peoples, had their own world knowledge, rules of life and traditional. We should understand with traditional knowledge that the older generation of the people that transmit empirical knowledge and practical experience to the younger generation. This article is devoted to the traditional astronomical knowledge of the Kyrgyz people living in the Isfayram-Sai valley of the Kadamzhai region. Our ancestors from for a long time knew that in a year there are four seasons. For thousands of years they have been observing the peculiarities of the seasons in order to continue to know

about it. Fathers and grandfathers knew in advance the weather changes in the coming days i.e. whether the weather will be clear or cloudy (rainy). Therefore, they were constantly preparing for such weather changes. Our people, in order to obtain from agriculture, a rich harvest and the preservation of animal heads (without losing their birth rate), paid great importance to the times and special days of the year. The Kyrgyz always paid special attention to their health, were treated and healed depending on the seasons.

Key words: *Kyrgyz traditional knowledge, seasons, special days, cranes, mountain goats, tokool(togoshuu - rapprochement), tokson(ninety), kyshky childe (winter frosts), jasgy Aptap tarazy (vernal equinox)–Noorus, Yrkor jatty (invisibility of the pleiades from the horizon), Saratan (the hottest days), Kyrgyek ottu (the beginning of the cooling of the weather), kuzgu Aptap tarazy (autumnal equinox).*

1. Киришүү

Кыргыз элинин да башка элдер сыяктуу эле илгертеден келе жаткан билимдери, жашоого болгон ой-жүгүртүүсү, акыл-калчоосу, туюмдары болгон. Өткөн кылымдын социализм доорунда Совет мамлекетинин курамындагы элдерди бир советтик эл кылуу саясатынын негизинде аз элдердин улуттук каада-салтына, үрп-адатына тыю салынып, улам жаштар аны унутуп келе беришкен.

Бизди мектепте «Кыргыздар тоодо жашаган жапайы, караңгы, сабатсыз эл болгон» деп окутушкан. «Социализмдин жеңиши менен кыргыз эли билим алууга жетишип, кат сабаты жоюлду. Силер болсо бактылуу балдарсыңар, билимдүүсүңөр» дешкен. Бирок кыргыз элинин мындай эмес экендигин, элибиз эгемендик алып, чыныгы тарыхы жазыла баштагандан кийин гана биле баштадык. Эгемендүүлүккө жетишкендигибизге 30 жылга жакындап калса да бирөөнүн көзүн карап алардан узай албай өзүбүздүн улуу мурастарыбызды, элдигибизди сактап келген салттуу билимдерибизди тааный албай келе жатканыбыз дагы дале бизди өтө өкүндүрөт. Ошондуктан салттуу билимдерибизди коргоп сактап калуу ар бирибиздин милдетибиз катары түшүнүшүбүз керек.

Илгери ата-энемден, чоң ата-чоң энемден, аваларыман кыштын жеңил болорун, жаздын эрте келерин же кыштын оор болуп жаздын кеч келерин укчумун. Бирок канткенде кыш жеңил же оор болорун биле алган кыргыз элинин акылмандыгына жана турмуштук бай тажырыйбасына азыр деле тан беремин. Ай жаанчыл болот же кургакчыл болот деп элибиз алдын ала билип, ошого жараша аракет кылышкан. Ушуга окшогон салттуу билимдерди изилдөө жана аны келечек жаштарыбызга калтыруу учурдун актуалдуу маселеси экендиги талашсыз.

Мына ошентип салттуу билимдер дегенди төмөнкүдөй түшүнсөк болот: «Салттуу билимдер деп, элдин же уруунун улуу муундарынын жаш муундарына өткөрүп берүүчү, аныктап пайдаланып жүргөн, эмпирикалык билимдеринин жана практикалык тажырыйбаларынын жыйындысын айтабыз». Элибиздин салттуу билимдери XI-кылымда жазылган Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасында кенен каралган (Жусуп Баласагын, 2017), мисалы: астрономиялык, биологиялык жана медициналык билимдери (Абдибаитова жана Тайиров, 2013, Абдибайитова жана Тайиров, 2017а), экологиялык көйгөйлөрү (Абдибайитова жана Тайиров, 2017б), ошондой эле сүттү кайра иштетүү технологиясы менен устачылыктын мааниси (Тайиров жана Тайиров, 2020) макалаларда жазылган. Мындан сырткары элибиздин салттуу билимдери ооздон оозго же муундан муунга өтүп бизге жетип келген. Ата-энебизден, чоң ата-чоң энелерибизден, айыл аксакалдарынан уккандарыбызды жыйнап иреттештирип жаза баштадык. Алардын биринчиси болуп тоо текелеринин жылдык жашоо циклине жана теке календарына арналды (Тайиров жана Тайиров, 2019).

2. Изилдөө ыкмалары

Бул макалабыз болсо Кыргыз элинин (Кадамжай районундагы Исфайрам-Сай өрөөнүн Кароол элинин мисалында) салттуу астрономиялык билимдерине жана бул билимдердин турмушта колдонушуна арналды б.а.

1. Жыл мезгилдеринин эрте же кеч келишин жана жеңил же оор болушун алдын ала божомолдоп айтып берүү;

2. Аба-ырайынын жакынкы күндөрдө кандай өзгөрүп турушун же болбосо ачык же бүркөө болушун алдын ала билүү;

3. Аба-ырайынын өзгөрүшүн жана улуттук календардын өзгөчөлүктөрүн көңүлгө алуу менен дыйканчылыктын түшүмүн сапаттуу жана мол алуу;

4. Жыл мезгилдерине жана улуттук календардын өзгөчө күндөрүнө чоң маани берүү менен мал-жандыктарын жакшы асырап төлдү көп алуу;

5. Мезгилдердин өзгөчөлүктөрүнө ылайык элибиз ден-соолуктарына кам көрүп дайыма дарыланып шыпаа таап туруу.

1. Кыргыздар өткөн замандан бери бир жылдын ичинде төрт мезгилдин болушун билишкен. Жыл мезгилдеринин кандай болушун алдын ала билүү үчүн элибиз миңдеген жылдар бою табиятка байкоолорду жүргүзүп, анын негизинде жыйынтык чыгарышып, ал жыл мезгилине карата камылга көрүп турушкан. Мисалы:

а) Күздүн жакшы болушун келгин куштардын б.а. каркыра-турналардын түштүккө карай кеч учуп кетиши менен байланыштырган. Каркыра-турналар болжол менен 21-августан 21-сентябрга чейин түштүккө карай учуп өтүшөт. Эгер кечирээк 15-21-сентябрларда учуп өтүшсө, анда күз жакшы келет дешип, ошого жараша даярданышкан.

б) Күздүн жакшы келишин мырза теректердин жалбырактарынын теректин төмөн жагынан баштап жогору карай саргарып түшө башташы менен да байланыштырган.

в) Кыштын оор келишин күзгү пияздын кабыгынын же тонунун калың болушу аркылуу да билишкен.

г) Жаздын эрте же кеч келишин же болбосо кыштын кыска же узак болушун тоо текелеринин чагылышы менен да байланыштырышкан б.а. текелер 14-ноябрларда чагылса жаз эрте келет же 21-ноябрларда чагылса жаз кеч келет дешип кышка, жазга даярдык көрүшүп келишкен (Тайилов жана Тайилов, 2019).

2. Ата-бабаларыбыз жакынкы күндөрдө боло турган аба-ырайынын кандай өзгөрүшүн, күндүн ачык же бүркөө (жаандуу) болушун да алдын ала билишкен. Мисалы:

а) Кыш мезгилинде Ай да, Күн да короолошот б.а. Ай менен Күндүн айланасында шакекче пайда болот. Элибизде «Ай короологондо атыңды минип ууга чап, Күн короологондо күрөгүндү алып журтка чап» деп айтылган сөз бар. Бул сөз Ай короологондон кийин күн ачылат, ал эми Күн короологондон кийин күн бузулат дегенди түшүндүрөт.

б) Кыш жана жаз мезгилдеринде Ай баш болгон (жаңырган) учурда аба-ырайы өзгөрүлгөн. Эгерде бул учурда аба-ырайы өзгөрүлбөсө, анда Айдын бешинде күн бузулган.

в) Бир айдын ичинде (30 күндө) Ай менен Үркөр топ жылдызынын суткалык айлануусунда эң жакын келген учуру болот б.а. алар тогошот. Бул учурду түштүк диалектикасында «токоол» деп аташат. Мааниге ээ болгон тогошуулар токсондун түшүшү менен б.а. 21-декабрдан башталат. Тогошуу күндөрүндө же анын жака белинде аба-ырайы өзгөрүлүп жаан-чачын болот же кар жаайт. Азыркы убакыт эсебибиз Күн календары боюнча жүргөндүктөн Ай менен Үркөр топ жылдызынын тогошуусу жылып турат. Мисалы:

- 21-декабрдан 20-январга чейин 9 токоол болот б.а. Ай баш болгондон кийин 9-күнү тогошот;

- 21-январдан 20-февралга чейин 7 токоол болот б.а. Ай баш болгондон кийин 7-күнү тогошот;

- 21-февралда 20-мартка чейин 5 токоол болот б.а. Ай баш болгондон кийин 5-күнү тогошот;

- 21-марттан 20-апрелге чейин 3 токоол болот б.а. Ай баш болгондон кийин 3-күнү тогошот;

- 21-апрелден 21-майга чейин 1 токоол болот б.а. Ай баш болгон күнү тогошот. Үркөр топ жылдызы 11-майдан баштап горизонттон отуруп кеткендиктен, 11-майдан 21-майга чейинки тогошуу көрүнбөйт.

г) Бир жылдын 365 күнүнүн ичинен өзгөчөлөнгөн же айырмаланган (аба-ырайы өзгөрүп турган) күндөрдү да элибиз билишкен жана ал күндөргө карата даярданышкан. Мисалы:

- Токсондун түшүшү (21-декабрь–токсон түштү) – Күн кайтты,
- Жазгы Аптап таразы (21-март) – Нооруз,
- Үркөр топ жылдызынын жатышы (11-май) - Үркөр жатты,
- Саратандын кириши (21-июнь – Саратан кирди) – Күн кайтты,
- Кыргызiekтин өтүшү (27-28-август– Кыргызiek өтөт),
- Күзгү Аптап таразы (21-сентябрь).

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Күндүн бир жыл ичиндеги горизонттон чыгуусу түндүктөн түштүккө карай жылып олтуруп 21-декабрдан баштап кайтып түндүккө карай жыла баштайт. Ошондуктан бул Күн кайткан күндү «Күн кайтты» же «Токсон түштү» деп айтышкан. Бул түн эң узун, күн эң кыска болот. Күндүн горизонттон чыгуусу түндүккө карай жылып олтуруп 21-июндан баштап кайрадан түштүккө карай кайтат. Бул күндү да кыргыздар «Күн кайтты» же «Саратан кирди» деп айтышат. Бул күнү болсо күн эң узун түн эң кыска болот.

21-мартты азыркы астрономия илиминде «Жазгы күн-түн теңелүү чекити», ал эми 21-сентябрды болсо «Күзгү күн-түн теңелүү чекити» деп аташат (Шаршекеев, 2012). Бирок ата-бабаларыбыз бул күндөрдү «жазгы Аптап таразы», «күзгү Аптап таразы» деп айтышкан. Бул күнү күн менен түндүн узактыгы теңелген болот. 21-марттан кийин күн узара, ал эми 21-сентябрдан кийин түн узара баштайт. «Аптап таразы» деген сөздүн төмөнкүдөй мааниси бар: «Аптоф» деген сөз фарс тилинен которгондо «Күн» дегенди, ал эми «Аптап таразы» деген «Күн таразысы» дегенди туюндурат.

Элибиз Орион топ жылдызын Тараза жылдызы деп аташкан. Бул топ жылдыздын ортонку үч жарык жылдызын 17-марттан 25-мартка чейин Күндүн жылдык кыймылы учурундагы суткалык траекториясы кесип өтөт б.а. 17-март күнү Күн бул жарык жылдыздын түштүк тарабындагы «Ак аян» деп аталган жылдызды, 21-март күнү болсо ортонку жылдызды, ал эми 25-мартта болсо түндүк тарабында үчүнчү жылдызды кесип өтөт. «Күзгү Аптап таразыда» болсо Күн түндүктөн түштүккө карай жылып олтуруп 17-сентябрдан 25-сентябрга чейин бул үч жарык жылдызды кесип өтөт.

Үркөр топ жылдызынын жатышы дегенде, кечинде батыш тараптан Үркөрдүн горизонттон көрүнбөй калышын түшүнөбүз. Үркөр топ жылдызы 11-майдан баштап горизонттон көрүнбөйт. 40 күндөн кийин 21-июндан баштап Үркөр таңга жуук чыгыштан көрүнөт б.а. Үркөрдүн чыгышы менен, Күн да кайтат, Саратан да кирет. Саратанды «Жайкы чилде» деп да аташат жана ал 40 күнгө созулуп (21-июнь- 31-август) өтө ысык мезгил болот. Бул мезгилдин саратан деп аталышынын да себеби бар. Саратан мезгилинде пайда болгон саратан коңузун илимде «июнь коңузу» же «хрящ-июнский жук» деп аташат. Бул коңуз Саратандын кириши менен кечке жуук дарактардын айланасында топ болуп уча башташат. Алар 40-45 күндө тукум туушуп анан жок болушат. Ушул себептен улам элибиз жайкы чилдени саратан коңузунун жашоо мезгили менен байланыштырып Саратан деп атап коюшкан.

Кыргызiekтин өтүшү же кыргызiekтин шамалы деген бул амал(өткүн) Саратан чыккандан кийин 4 жумадан кийин өтөт. Бул өткүн 1-2 күнгө созулат (27-28-август). Бул күндөрү таңга жуук тоодон келген суук шамалдын таасиринен абанын температурасы кескин төмөндөйт. Элибиз бул өткүндү билишип ага дайыма камынып турушкан.

Элибизде айтылып жана маани берилип жүргөн төмөнкүдөй да сөз бар: «Токсон түшкөндөн кийин 60 күндөн кийин асмандан тап келет, 70 күндөн кийин жерден тап келет». Асмандан тап келгендигинин белгиси асманда чиркей сыяктуу жандыктардын уча башташы, ал эми жерден тап келгендигинин белгиси болуп жердеги ээриген кардын суусунун жердин бети менен акпай эле жерге сиңип кетиши эсептелет. Токсон түшкөндөн кийинки 60-күн 20-21-февралга, ал эми 70-күн 2-3-мартка туура келет. Табияттагы мындай өзгөрүштор б.а. асмандан, жерден таптын келиши жаздын жакындап келе калгандыгынын белгиси болот.

3. Элибиз дыйканчылыктан мол түшүм алуу үчүн дыйканчылык иштерин жогоруда сөз кылган жыл мезгилдеринин жана күндөрдүн өзгөчөлүктөрүн көңүлгө алып жүргүзүшкөн.

а) 11-майдан баштап Үркөр топ жылдызы жатат. Ал 40 күндөн кийин 21-июндан баштап кайрадан көрүнө баштайт. Үркөр жатканга чейин кош айдалып эгин эгилген. Эгер Үркөр жаткандан кийин эгин себилсе, анда эгиндин даны пүчү болуп түшүмдүүлүк начар болгон. Ошондуктан элибизде «Үркөр жатты, кош жатты» деген сөз бар.

б) Саратан бул жайкы чилде мезгили, жогоруда соз болгондой, ал ла 40 күнгө 21-июндан 31-июлга чейин созулат. Үркөр жатканга чейин эгилген жүгөрүгө (макага) Саратан чыкканга чейин суу коюшпайт. Бирок Саратан суусун ичип калсын деп 26-27-28-июль күндөрү макаларди суугарышат. Анткени макага мындан эртерээк суу коюшса, анда ал гоолап (бийик) өсүп кеткен. Маканин кучактаган баласы сотонун баш тарабында болгондуктан, шамал болбосо дале жыгылып калган. Ушул себептен маканин түшүмдүүлүгү өтө начар болгон.

в) Картошканы Үркөр жатканга чейин толук эгип бүтүшкөн. Картошканын да палеги гоолап кетип начар түшүм албаш үчүн, картошка тегиз гүлдөгөндөн кийин гана суугарышкан. Эгилген картошка 50-60 күндөн кийин тегиз гүлдөгөн. Аба-ырайына жараша 4 төн 6 жолуга чейин картошкага суу коюшкан. Эгилген картошка 100 күндө бышып жетилген.

г) Өрүктүн кандеги (ширин сорту) дарактын башында баргек болуп кургап мөмөсүнүн ичи ирип кетпеши үчүн өрүктөрдү да каңтарган б.а. суудан тарткан. Өрүктүн горосунун сөөгү катып карарып, өнү саргая баштагандан кийин (жарып жей турган учуру) суугарууну токтотушкан. Бул мезгил Үркөр көрүнгөнгө же Саратан киргенге чейинки (21-июнь) учурга туура келет. Өрүктөр негизинен Саратан мезгилинде 1-августка чейин терилип жыйналып кургатылган.

4. Ата-бабларыбыз мал-жандыктарын жакшы асыроо үчүн биз сөз кылган мезгилдерге жана өзгөчө күндөргө айрыкча чоң маани беришкен.

1) Көчмөн элибиз жазгы Аптап таразы өткөндөн кийин жакынкы жайлоолорго көчөрдүн алдында «Кал жутчу» деген келгин куштун келгенин көрүшкөндөн кийин гана көчүшкөн. Анткени жазгы Аптап таразынын жака белинде аба-ырайы бузулуп, күн сууп жамгыр, кар жааган. «Кал жутчу» деген куштун учуп келиши аба-ырайынын ачыла баштагандыгынын белгиси деп кабыл алышкан. Элибизде бул куш туралуу «Куу калла» деген уламыш да айтылып жүрөт.

2) Улуу (бийик) жайлоолорго элибиз мал-жандыктары менен Саратан кирердин алдында көчүшкөн. Биз тараптагы улуу жайлоолор болуп Чоң-Алай, Кичи-Алай, Теңизбай ж.б. эсептелет. Бул улуу жайлоолордон кыштоого күзгү Аптап таразы өткөндөн кийин кайтышкан (21-сентябрдан кийин).

3) Ай баш болгондон 5 күн өткөнгө чейин жайлоого карай көчүшкөн эмес. Анткени айдын башында аба-ырайы бузулбаса, анда айдын 5 не чейин күндүн түрү бузулуп шамал, жаан-чачын болуп кар жааган. Ошондуктан элибизде «Айдын башынан эмес, бешинен корк» деген да сөз бар.

4) Саратандан чыккандан 4 жумадан кийин же болбосо 27-28-август күндөрү «Кыргыйек өтөт» же «Кыргыйектин шамалы өтөт». Бул чымчык эмес, бул амал болуп эсептелет. Жайлоолордо ушул күндөрдүн түнүндө тоолордон муздак шамал сого баштайт, ошондуктан бир жылдык туулган торпоктордун үстүлөрүн атайын жабуулар менен жаап коюшат. Анткени августун ушул күндөрүндө таңга жуук абанын температурасы кескин төмөндөгөндүктөн торпоктордун өпкөсүнө суук өткөн болсо, анда торпоктор кыштан чыкпай өлүп калышкан. Аба-ырайынын мындай өзгөрүшүн элибиз эзелтеден бери эле билишкен.

Кошумча айта кетчү, эгер «Кыргыйек өткөндөн» кийин талаадан орулган чөптүн ордуна чыккан чөптү оргонго болбойт. Анткени күн кыскарып, абанын температурасы төмөндөп чөп толук бышып жетилбейт. Ошондуктан күзгү орулуучу чөп керек болсо, анда алдынкы чөп орум «Кыргыйек өткөнгө» чейин болуусу керек.

5) Майда малдын (кой, эчки) жана жылкынын кайсыл мезгилде төлдөшүн эсептеп билишип туруп куут коюшкан. Мисалы: Кой-эчкилер 5 ай 5 күндө төлдөгөндүктөн аларга куутту «Текелер ай караган» (21-октябрь – 21-ноябрь) мезгилде, ал эми бээлер 10 ай 10 күндө

туугандыктан аларга куутту Үркөр жаткандан (11-май) кийин коюшкан. Ошондуктан төлдү жазгы Аптап таразы өткөндөн кийин алышкан. Бул мезгил жаз келип жерге чөп чыгып козуулактар менен кулундар талаадан тоюнушуп коромжусуз чоңоо турган учур болот.

5. Элибиз мезгилдердин өзгөчөлүктөрүнө жараша өздөрүнүн ден-соолуктарына да кам көрүшүп келишкен. Мисалы:

1) Үркөр жаткандан баштап (11-май) кайрадан көрүнгөнгө чейинки (21-июнь) мезгилде жылкынын сүтүн (саамал) ысык дешип 10 күндөн кем эмес убакытта ач карын 200 граммдан күнүнө 3-5 жолудан даары катарында ичишкен. Саамал бүт денени тазалап тез эле чыйралтат.

2) Жазгы Аптап таразы мезгилинде эчкинин, уйдун сүтүн кечинде саап ийдишке коюп, айлуу түнгө коюп эрте менен ач карын бир пиаладан 3 күндөн 7 күнгө чейин ичиришкен. Ушундай эле тартип менен эчки менен уйдун сүтүн Үркөр жаткандан кийин дагын ичиришип даарылашкан. Көбүнчө алы начарлаган, арыктаган, чилдашир болгон, аз кандуулук менен ооруган адамдарга жакшы оң таасирин тийгизген.

3) Саратан мезгилинде гана (21-июнь–31-июль) суук өткөрүп алгандарды, сөөк муундары оругандарды ж.б. ысык ылай тузга, майда кара-күрөң кумга же полкулдаган боз ун сыяктуу топуракка белгилүү убакыттын аралыгында 3 күндөн 7 күнгө чейин ороп жаткырып дарылашкан.

Мына ошентип кыргыз элинин биз талкуулап анализдеген салттуу астрономиялык билимдерине ылайык төмөндөгүдөй мезгилдердин жана өзгөчөлөнгөн (айырмаланган) күндөрдүн болушун билгендигине толук ынандык. Аларды атап айтсак:

Мезгилдер:

1. Токсон, 21-декабрдан 21-мартка чейин (90 күн);
2. Кышкы чилде, 15-январдан 25-февралга чейин (Токсондун тең ортосундагы 40 күн);
3. Үркөр жатты, 11-майдан 21-июнга чейин (40 күн горизонттон көрүнбөйт);
4. Саратан, 21-июндан 31-июлга чейин (40 күн).

Өзгөчөлөнгөн күндөр

1. Токсон түштү (Күн кайтты), 21-декабрь;
2. Чилде башталды, 15-январь;
3. Чилде чыкты, 25-февраль;
4. Асмандан тап келди, 21-февраль;
5. Жерден тап келди, 3-март;
6. Жазгы Аптап таразы, 21-март;
7. Үркөр жатты, 11-май;
8. Саратан кирди (Күн кайтты), 21-июнь;
9. Кыргызiek өтгү, 27-28-августь;
10. Күзгү Аптап таразы, 21-сентябрь;
11. Токоолдор (тогошуулар) Айдын тогошуусу менен байланышкандыктан жыл сайын өзгөрүп (жылып) турат.

Бул аныкталган мезгилдердин жана өзгөчөлөнгөн күндөрдүн негизинде түзгөн календарыбызды кыргыздардын салттуу астрономиялык календары деп атадык (1-сүрөттү кара). Бул биз түзгөн календарь менен Григорий XIIIтүн календарынын айрымачылыгын билип түшүнүү үчүн анын календарын да мисал катары келтирдик (Тайиrow жана Тайиrow, 2019) (2-сүрөттү кара).

